

Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані

(Дослідження 1972—1976 рр.)

Мета цієї роботи — вивчення остеологічного матеріалу з античних пам'яток півдня України — Ольвії та Березані — в хронологічному плані, тобто в світлі історії виникнення і розвитку цих поселень. Незважаючи на багаторічні дослідження Ольвії, через цілий ряд обставин таке завдання поставлено вперше. А остеологічний матеріал з Березані взагалі раніше майже не досліджувався. У статті використані матеріали, зібрані при археологічних розкопках у 1966—1975 рр. в Ольвії і у 1974—1976 рр. на Березані, Н. Г. Тимченко (Белан), А. Ф. Скорик і О. П. Журавльовим.

В усіх вивчених шарах Ольвії і Березані переважну більшість становили кісткові рештки свійських тварин, на них ми і звернемо основну увагу.

Перше місце за кількістю особин в більшості випадків, а також у багатьох випадках і за кількістю кісток у шарах архаїчного, класичного та, частково, елліністичного періодів (VII—II ст. до н. е.) займала дрібна рогата худоба, а в межах цієї групи — вівця свійська (табл. 1, 2, 3).

Проте в більш пізній час, починаючи з V ст. до н. е., зростає чисельність кісток бика свійського, а в римських шарах (перші сторіччя нашої ери) — і кількість особин (див. табл. 1, 2).

На підставі табл. 1 і 2 можна зробити висновок, що у V ст. до н. е. чисельність бика свійського зростає в Ольвії і на Березані в 1,5 рази. В той же час змінюється співвідношення між вівцями і козами. Якщо в шарах VII—VI ст. н. е. становило приблизно 3 : 1 за кількістю кісток, то в шарах VI—IV ст. до н. е. (переважно V ст. до н. е.) — 2 : 1. У пізніший час (імовірно, в середині III ст. до н. е.) це співвідношення повертається до початкового — 3 : 1 (див. табл. 3).

Чим викликані ці зміни? Можливо, що у V ст. до н. е. в районі Ольвії і Березані відбулася зміна у спрямованості тваринництва. Досить значне (в 1,5 раза) зростання чисельності великої рогатої худоби свідчить про зростання ролі землеробства, де вона використовувалась як основна тяглова сила.

Цілком імовірна й інша причина: розвиток великих міст типу Ольвії і концентрація в них населення (так звана урбанізація). Це приводило до того, що в місто для харчування населення поставляли переважно великих тварин, яких потребувалося менше, ніж дрібних. Але деякі факти, наведені нижче, поки що дають можливість віддавати перевагу першій версії.

Одночасне збільшення кількості кіз порівняно з вівцями викликає, можливо, концентрацією населення у великих поселеннях — містах типу Ольвії. Чим його можна пояснити? Цілком імовірно, тим, що в міських умовах на невеликих ділянках землі приміських угідь утримувати кіз було легше, ніж овець. Значно легше прогодувати їх і взимку, бо кози не потребують спеціально заготовлених соковитих кормів.

У цей самий час зростає і кількість коней, але до перших сторіччя нашої ери вони відігравали незначну роль у харчуванні (див. табл. 1).

Останнім часом багато уваги приділялося дослідженню найбільшій за кількістю кісткових решток, але найменш вивченої групи тварин — дрібної рогатої худоби. Визначення виду кісток цих тварин до останнього часу було пов'язане з великими труднощами, проте зараз завдяки

працям як вітчизняних, так і зарубіжних вчених¹ воно стало можливим. Дані по елліністичних шарах Ольвії вже опубліковані², по архаїчних, класичних і римських шарах Ольвії та Березані наводяться вперше. Звернемо увагу ще на два факти.

Вивчення процентного співвідношення між молодими (до двох років) та дорослими вівцями і козами вказує на те, що у греків молоді тварини становили 20—30% щодо загальної кількості, тоді як у близьких за часом поселеннях скіфів Лісостепу, з якими греки, безперечно, підтримували тісні торговельні зв'язки, їх кількість коливається в межах 50—60%³. Тут ми, ймовірно, маємо випадок, коли різні племена, народи, групи населення, що спілкуються між собою, використовують одних і тих же свійських тварин по-різному, залежно від господарської діяльності, а також історичного процесу формування того або іншого племені, народу — від тієї ступені розвитку, на якій вони знаходяться. Ці дані були одержані нами по Ольвії. Обробка матеріалів з ранніх шарів Березані несподівано дала ті самі 50%, що характерні для скіфів Лісостепу. Зниження цього проценту відбувається, як показує матеріал, протягом V ст. до н. е. На нашу думку, це можна пояснити тим, що грецькі колоністи, які на початку колонізації займалися в основному скотарством, потрапивши в район з родючими землями, перейшли переважно до землеробства. І цей перехід відбувався саме в V ст. до н. е., на що вказує також збільшення чисельності бика свійського, як зазначалося. У скіфів же, які займалися скотарством, більше було можливостей вживати в їжу смачне м'ясо молодих тварин, які завжди були під рукою в стадах.

При морфометричній обробці кісток овець і кіз було встановлено, що верхній і нижній кінці трубчастих кісток (променевих та метаподів) цих тварин з Ольвії мали більшу ширину, ніж в інших поселеннях Північного Причорномор'я (за винятком Березані, де такі дослідження тільки починаються). Це дає можливість припустити, що в районі Ольвії або розводилися свої особливі породи овець і кіз, або були найбільш сприятливі умови для розведення звичайних для всіх античних поселень Північного Причорномор'я порід.

Свійська свиня відігравала незначну роль у господарстві стародавніх греків. Її кількість залишається майже однаковою протягом всієї історії Ольвії і Березані, лише не набагато знижуючись у V ст. до н. е. (див. табл. 1; 2).

Кінь великого значення на ранніх етапах, напевно, не мав, проте в римських шарах (II—III ст. н. е.) простежується, що його чисельність зростає майже в два рази порівняно з іншими шарами (див. табл. 1). Викликано це, можливо, трьома причинами. По-перше, так званою варваризацією стародавніх греків, тобто перейманням звичаїв у оточуючого негрецького населення, у якого кінь був звичайною їжею. По-друге, в цей час в Ольвії та в інших містах прошарок негрецького населення грав уже помітну роль, що могло призвести до значних змін у співвідношенні тварин, які використовувалися для харчування. По-третє, 50% матеріалу римських шарів в Ольвії зібрано на розкопці «Цитадель», де в той час стояв римський гарнізон. Цілком можливо, що легіонери вжи-

¹ Громова В. И. Osteologische Unterschiede der Rassen Capra (Ziegen) und Ovis (Böden). — Тр. Комиссии по изучению четвертичного периода, 1953, 10, вып. 1, с. 7—96; Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (Ovis aries Linné) und Zige (Capra hircus Linné). — Kuhn—Archiv, 1964, 78, H. 1/2, S. 6—129; Schramm Z. Róznice morfologické niektrých kósci kozy i owzy. — Róčníki Wyzszej školy, Poznan, 1967, 36, s. 107—133; Kratochvíl Z. Species criteria on the distal section of the Tibia in Ovis ammon F. aries L. and Capra aegagrus F. hircus L. — Acta veterenaria, Brno, 1969, 38, p. 483—490.

² Журавлев О. П. Домашние овцы и козы эллинистического периода Ольвии. — В кн.: Материалы IX науч. конф. (Киев, 1975), Киев, 1975, с. 22—24.

³ Далкин В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской Лесостепи в раннем железном веке. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

Таблиця 1. Видовий склад свійських тварин Ольвії

Вид	Шари VI ст. до н. е. (архаїка)				Шари V—IV ст. до н. е. (в основному класика)			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Бик свійський	1834	34,6	28	21,4	16 367	52,0	326	33,0
Вівця і коза	3207	60,6	72	54,9	12 210	38,8	452	45,8
Свиня свійська	53	1,0	11	8,4	376	1,2	50	5,0
Кінь	111	2,1	6	4,6	1092	3,5	61	6,2
Собака	89	1,7	14	10,7	1429	4,5	99	10,0
Разом	5294	100,0	131	100,0	31 474	100,0	988	100,0

вали в їжу крім звичайної для греків рогатої худоби і значну кількість коней.

Собака за кількістю не поступався ні свині, ні коню, часом навіть випереджав їх (див. табл. 1, 2). Про породний склад є багато досліджень⁴, тому зупинятися на ньому не будемо. Перед нами постало інше питання: яким чином кістки собак і в Ольвії, і на Березані потрапили до кухонних решток? При дослідженні кісток собак співробітник ІА АН УРСР А. Ш. Амірханов і автор знайшли на них сліди від ріжучих

Таблиця 2. Видовий склад свійських тварин Березані

Вид	Шари VII—VI ст. до н. е. (архаїка)				Шари VI—V ст. до н. е. (архаїка — класика)				Шар V ст. до н. е. (класика)			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Бик свійський	4 130	28,3	43	15,9	1054	36,2	19	25,3	86	35,0	2	16,7
Вівця і коза	9 490	64,9	174	64,4	1693	58,2	38	50,7	112	45,5	5	41,7
Свиня свійська	627	4,3	31	11,5	75	2,6	8	10,7	3	1,2	1	8,3
Кінь	238	1,6	8	3,0	56	1,9	6	8,0	8	3,3	1	8,3
Собака	129	0,9	14	5,2	33	1,1	4	5,3	37	15,0	3	25,0
Разом	14 614	100	270	100	2911	100	75	100	246	100	12	100

Таблиця 3. Співвідношення між

Вид	Шари VII—VI ст. до н. е. (архаїка)				Шари кінця VI—початку IV ст. до н. е.			
	Березань				Березань і Ольвія			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Вівця свійська	993	75,1	76	75,2	911	65,7	93	58,5
Коза свійська	330	24,9	25	24,8	475	34,3	66	41,5
Разом	1323	100,0	101	100	1386	100	159	100,0

⁴ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр. — АП УРСР, 1958, 7, с. 143—155; Підопличка Н. Г. Фауна Ольвії (по раскопкам 1935—1937 гг.). — Природа, 1938, № 11/12, с. 113—116; Підопличка Н. Г. Домашние и дикие животные Ольвіи по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. — В кн.: Ольвія. Киев, 1940, т. 1, с. 203—210; Топачевський В. О. Фауна Ольвії. — Збірник праць Зоологічного музею, 1956, № 27, с. 61—129.

Шари IV—II ст. до н. е. (еллінізм)				Шари II—III ст. н. е. (римський період)			
Кістки		Особини		Кістки		Особини	
шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
12 331	49,9	266	30,5	6553	57,6	209	42,2
8747	35,4	361	41,4	2671	23,5	149	30,1
420	1,7	56	6,4	490	4,3	27	5,5
2036	8,2	85	9,8	1584	13,9	98	19,8
1198	4,8	104	11,9	80	0,7	12	2,4
24 732	100,0	872	100,0	11 378	100,0	495	100,0

предметів, ймовірно, від кухонних ножів, які звичайно залишаються при розділці туші. У 1976 р. на Березані було проведено кількісний облік кісток з такими порізами або зарубками. У бика свійського 601 кістка (тобто 5,1%) з 11 751 мала зарубки, у дрібної рогатої худоби — 1595 (8,4 %) з 19 055, у свині — 101 (13,6 %) з 741, у коня — 88 (11,4 %) з 771 і, нарешті, у собаки — 61 (19,6 %) з 321. Усі кістки взяті з культурного шару, в основному з шару VI ст. до н. е. Це дало можливість висловити припущення, що собак вживали в їжу поряд з іншими свійськими тваринами. На це вказує і основний показник вживання того чи іншого виду тварини в їжу — ступінь роздрібленості кісток. Так, з 97 трубчастих кісток, знайдених у тому самому шарі, цілими виявилися лише 13, та й то на більшості з них були зарубки; для порівняння зазначимо що, наприклад, у свині, яка, безперечно, вживалася в їжу, маємо 13 цілих кісток із 103. У світлі цього ще треба дати відповідь на питання, з чим пов'язане зменшення кількості кісток собак у римських шарах (див. табл. 1).

Дикі тварини становлять лише незначну частку в остеологічному матеріалі. Це дає можливість зробити висновок, що полювання у стародавніх греків відігравало незначну роль. Видовий склад диких ссавців Ольвії давався вже не раз⁵, на Березані він майже такий самий. Зазначимо лише цікаві знахідки останніх років.

Найбільше трапляється кісток оленя звичайного, свині дикої, лисиці і зайця. Напевно, на цих тварин в основному і полювали. У 1975 р.

свійськими вівцями і козами

Шари IV—II ст. до н. е. (еллінізм)				Шари II—III ст. н. е. (римський період)			
Ольвія				Ольвія			
Кістки		Особини		Кістки		Особини	
шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
425	72,2	36	67,9	151	75,5	11	61,0
164	27,8	17	32,1	49	24,5	7	39,0
589	100,0	53	100	200	100,0	18	100,0

⁵ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр., с. 143—155; Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1938, вип. 1, с. 126; Підолічко І. Г. Фауна Ольвії (по розкопкам 1935—1937 гг.), с. 113—116; Підолічко І. Г. Домашні і дикі животні Ольвії по находкам костей из раскопок 1935—1936 гг., с. 203—210; Підолічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956, вип. 2, с. 90—94; Топачевський В. О. Фауна Ольвії, с. 61—129; Цалкин В. И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. — МИА, 1960, № 53, с. 7—109.

в елліністичних шарах Ольвії був знайдений фрагмент плечової кістки лося, що підтверджує зроблений раніше висновок про наявність у даному районі цих тварин ще на рубежі нашої ери. Знахідка в 1974 р. на Березані в архаїчних шарах ліктьової кістки бобра поряд зі знахідками кісток лося, оленя, козулі, дикої свині в Ольвії дає підстави зробити висновок про наявність у цьому районі в ті часи заплавлених лісів та, можливо, плавнів, де і жили ці тварини.

До цього часу не вирішене питання про те, яким чином потрапили в Ольвію і на Березань кістки лева. Знахідки фрагментів черепів, окремих фаланг пальців до певного часу ні про що не свідчили. Вони могли потрапити сюди разом зі шкурою з метрополії. Але в 50-ті роки В. І. Бібікова і В. О. Топачевський⁶ описали ліктьову кістку лева. У 1974 р. в шарах IV—II ст. до н. е. в Ольвії виявлено два фрагменти променевої кістки лева. У тому самому році серед матеріалів ранньої землянки (V ст. до н. е.) ольвійського передмістя знайдено фрагмент черепа. А в 1975—1976 рр. у ранніх шарах (VI ст. до н. е.) на Березані трапилося чотири зуби лева. Загальна кількість кісток (є навіть фаланги без епіфізів) цих тварин дає можливість висловити припущення, що левів могли добувати на місці. А кістки кінцівок майже не потрапляли на територію поселень тому, що шкуру знімали з убитого звіра одразу. І до того ж ні ліктьова, ні променева кістки, знайдені в Ольвії, ніяк не могли потрапити туди разом із шкурою. Якщо леви жили в цьому районі в III тисячолітті до н. е.⁷, то цілком імовірно, що вони могли дожити і до рубежу нашої ери.

О. П. ЖУРАВЛЕВ

Костные остатки млекопитающих в Ольвии и на Березани

(Исследования 1972—1976 гг.)

Резюме

Население античных поселений юга Украины на ранних этапах заселения этих районов отдавало преимущество животноводству. Увеличение численности крупного рогатого скота и коз по сравнению с численностью овец в V в. до н. э. указывает, возможно, на значительное развитие земледелия и концентрацию населения в крупных центрах типа Ольвии. Увеличение численности лошадей в два раза в первые века нашей эры по сравнению с предыдущим периодом вызвано, вероятно, процессом «варваризации» древних греков. Собака в Ольвии и на Березани, по-видимому, употреблялась в пищу наряду с другими домашними животными. Находки костей лева в ранних слоях за время раскопок Ольвии и Березани, особенно в последние годы, позволяют предположить их местное происхождение.

⁶ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр., с. 143—155; Топачевський В. О. Фауна Ольвії, с. 61—129.

⁷ Бибилова В. И. Костные остатки лева из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. — Вестник зоологии, 1973, № 1, с. 57—63.